

HAL
open science

Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové

Ludmila Fialová

► **To cite this version:**

Ludmila Fialová. Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové. Cahiers du CE-FRES, 2003, Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, 29, pp.197-204. halshs-01233064

HAL Id: halshs-01233064

<https://shs.hal.science/halshs-01233064>

Submitted on 24 Nov 2015

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Cahiers du CEFRES

N° 29, Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích
Pavla Horská, Martin Nodl, Antonín Kostlán (Ed.)

Ludmila FIALOVÁ

Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové

Référence électronique / electronic reference :

Ludmila Fialová, « Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové », Cahiers du CEFRES. N° 29, Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích (ed. Pavla Horská, Martin Nodl, Antonín Kostlán).

Mis en ligne en / published on : mai 2010 / may 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c29/fialova_2003_dejiny_obyvatelstva_cr.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

DĚJINY OBYVATELSTVA ČESKÉ REPUBLIKY A FRANCOUZŠTÍ DEMOGRAFOVÉ

LUDMILA FIALOVÁ

Francouzská demografie v polovině 20. století značně posílila svou mezinárodní prestiž. V Paříži byl v roce 1945 založen Institut National d'Études Démographiques, kde začal vycházet časopis *Population*. Alfred Sauvy, který se o vznik obou institucí nejvíce zasloužil, si byl vědom významu demografie pro obnovu vědeckého bádání po ničivé druhé světové válce. Věděl, že při „denacifikaci“ Evropy přijdou na pořad dne rasistické populační teorie. Zároveň si uvědomoval katastrofální nedostatek vědomostí o populacích mimo tzv. západní civilizační okruh. Možná, že znal i osud předválečné demografie v Sovětském svazu za Stalina. Bezesporu věděl, že v hitlerovském Německu byla klasická evropská demografie potírána jako liberální pavěda. Z téhož důvodu ani nemohl očekávat, že v Německu, stejně jako v Rakousku bude dostatek demografů. Na počátku 20. století vycházela v těchto zemích nejdokonalejší středoevropská pramenná statistická díla na základě vzorně organizovaných sčítání obyvatelstva. Nacistická ideologie však od demografů vyžadovala spíše než precizní práci se statistikou geneologické studie o arijském původu německé populace. Ve Francii naproti tomu i přes válečné obtíže nezávislý demografický výzkum pokračoval v rámci sociálních věd.

Někteří francouzští demografové, které Sauvy povolal do nového ústavu, si pamatovali, že před válkou pracovali při evropských srovnáních s *Československou statistikou*, zejména s pramenným dílem o sčítání v Československé republice v roce 1930. Demograf Antonín Boháč, organizátor tohoto sčítání, vybavil tabulky publikovaných číselných údajů překlady českých slovních doprovodů do francouzštiny. Hojné oficiální styky meziválečné Československé republiky s Francií zaručovaly oboustrannou informovanost o demografických výzkumech. Roku 1964 Zdeněk Pavlík obšírně seznámil české čtenáře obšírně s teorií demografické revoluce,¹ s níž poprvé vystoupil ve 30. letech 20. století francouzský ekonom a demograf Adolphe Landry. *Dějiny*

¹ ZDENĚK PAVLÍK, *Nástin populačního vývoje světa*, Praha 1964.

*světové populace*² vydané v Paříži roku 1968 odkazovaly na českou práci Ludmily Kárníkové³ a na článek Pavly Horské uveřejněný v Paříži roku 1967.⁴ Když o třicet let později vyšly dějiny evropských populací, v kapitole věnované střední Evropě nalezneme v prvním díle text Eduarda Maura a ve druhém díle Pavly Horské.⁵ Čtyřicetiletý zájem francouzských demografů a historiků o středoevropské populace vedl ke spolupráci, která přivedla česky psanou odbornou literaturu do povědomí mezinárodního historicko-demografického výzkumu.

V 60. letech 20. století, kdy se dočasně liberalizovaly různé oblasti vědeckých mezinárodních styků mezi Západem a Východem Evropy, byla navázána ještě další spolupráce mezi francouzskou a českou historickou demografií. I ta se vepsala velmi zřetelně do vývoje badatelských metod historiků obyvatelstva českých zemí. Metoda rekonstrukce rodin, prosazovaná spolupracovníkem Alfreda Sauvyho v INED LouiSEM Henrym, obrátila pozornost k výzkumu církevních matrik. Vzhledem k bohatství církevních matrik od poloviny 17. století ve většině oblastí České republiky mají čeští badatelé výjimečně příznivou situaci ve srovnání s řadou středoevropských států. Ani katolické polské oblasti, ani východoevropské oblasti, v nichž působilo mnoho různých církví, nemají tak bohaté prameny pro vývoj obyvatelstva v předstatistickém období.

Z Henryho metody rekonstrukce rodin vzešlo v průběhu let v českém historicko-demografickém výzkumu i několik dalších badatelských okruhů. Například studium historické rodiny ve střední Evropě. Roku 1988, když byla Pavla Horská pozvaná jako „directeur d'études associée“ v laboratoři historické demografie na École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži,

² MARCEL REINHARD, ANDRÉ ARMENGAUD, JACQUES DUPÂQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris 1968, s. 240.

³ LUDMILA KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965.

⁴ PAVLA HORSKÁ, *L'état actuel des recherches sur l'évolution de la population dans les pays tchèques aux XVIIIe et XIXe siècles*, Annales de démographie historique 1967, s.

⁵ EDURAD MAUR, *L'Autriche, Les pays tchèque, La Slovaquie*, in: Histoire des Populations de l'Europe, díl 1: Des origines aux prémices de la révolution démographique, Paris 1997; s. 533-544; PAVLA HORSKÁ, *Les populations autrichiennes jusqu' en 1914*, in: Histoire des Populations de l'Europe, díl 2: La révolution démographique 1750-1914, Paris 1998, s. 439-453.

přednášela na téma „Les structures familiales et le comportement démographique de la population de l'Europe Centrale slave du XVIe au XIXe siècles“.

Díky spolupráci s francouzskými historickými demografy se od konce 60. let rozvinul v České republice systematický výzkum dějin obyvatelstva předstatistického období právě na základě průzkumu farních matrik. Již v prvním svazku Zpráv Komise pro historickou demografii, která se ustavila v březnu 1967, byla publikována první česká studie založená na aplikaci rekonstrukce rodin na českém pramenném materiálu.⁶ Komise pro historickou demografii, v jejímž čele stáli od počátku Pavla Horská a Eduard Maur, se programově rozhodla o aplikaci francouzských metod historicko-demografického výzkumu, a tak na stránkách sborníku pravidelně vycházely studie týkající se jak metodologických postupů, tak pramenného materiálu vhodného k dalšímu rozboru. Jejich autory byl především Eduard Maur, jenž se zabýval jak metodologickými problémy, tak vlastní heuristikou, Pavla Horská, jejíž doménou byly vazby populačního a sociálního vývoje od poloviny 18. století a Eliška Čáňová, která se zaměřila na kritiku pramenů vhodných k historicko-demografickému výzkumu. Mimo pražské výzkumné centrum se postupně konstitoval historicko-demografický výzkum i na severovýchodní Moravě, kde Milan Myška a po něm Lumír Dokoupil v rámci výzkumu genese průmyslových oblastí programově využívaly nových metod k výzkumu populačního a sociálního vývoje obyvatelstva. Ani oni se neobešly bez rekonstrukce rodin jako jedné z nejvhodnějších historicko-demografických metod.

Poté, co bylo v roce 1973 vydávání sborníku z politických důvodů pozastaveno (normalizační vedení Ústavu československých a světových dějin tak chtělo znemožnit aktivity Pavly Horské) podařilo se Komisi díky napojení na Českou demografickou společnost a zapojením do demografického výzkumu realizovat vlastní výzkumný program, tentokrát již plně zaměřený na výzkum matrik na základě excerptce zpracovávané dle francouzských metod.⁷ Cenné bylo, že se do výzkumu podařilo zapojit několik archivářů, kteří iniciovali vznik Pracovní skupiny při archivní správě ministerstva vnitra a tak zajistili i

⁶ JAROSLAVA KALSEROVÁ, *Populační vývoj Jihočeské vesnice v 17. století a v první polovině 18. století*, *Historická demografie* 1/1967, s. 28-34.

⁷ Výzkum byl součástí Státního plánu základního výzkumu VIII-1-8/2 *Podmínky vzniku a průběh demografické revoluce v Československu*, jehož koordinátorem byl v letech 1976-1980 Zdeněk Pavlík.

institucionální zajištění výzkumu přímo ve státních archívech, kde jsou soustředěny farní matriky.⁸ Někteří z těchto prvních spolupracovníků se pak výzkumu obyvatelstva věnovali dlouhodoběji (Eliška Čáňová, Ladislav Dušek, Jana Pražáková, Helena Smíšková).

Přestože se v tomto „prvním kole“ podařilo získat data pouze za 15 sond, výsledky předčily očekávání.⁹ A když byly dokončeny první „farní monografie“ (Břevnov, Budyně nad Ohří, Domažlice a Ústí nad Labem), bylo jasné, že se českým historikům otevřela cesta k mnohem kvalitnějšímu poznání demografického a sociálního vývoje obyvatelstva od 17. do 19. století než jaké poskytovala dosavadní studia. Nebylo také náhodou, že k verifikaci získaných údajů sloužily v této fázi českým badatelům dosud publikované výsledky právě z francouzských sond, které naznačily velmi blízké reprodukční chování obyvatel raně novověké Francie a českých zemí, i když vývoj ve Francii se začal již od poloviny 18. století od situace v dalších evropských zemích, v tom i Čech a Moravy, lišit mnohem časnějším nástupem poklesu manželské plodnosti.

Dalším impulsem pro český historicko-demografický výzkum bylo mnohem širší zapojení do výzkumu vývoje evropského obyvatelstva, který podnikal na počátku 90. let Jean-Noël Biraben, vedoucí oddělení historické a lékařské demografie INEDu. Ten ve spolupráci s Alainem Blumem vypracoval metodu rekonstrukce přirozené měny obyvatelstva pro období, kdy ještě nejsou k dispozici celostátní data státní statistiky, ale je možné získat dlouhé časové řady za narozené, zemřelé a sňatky pro reprezentativní soubor sond (zpravidla farních obvodů). Aplikace této metody byla využita ve dvou českých výzkumných projektech.¹⁰ Výzkum se mohl realizovat i proto, že francouzská

⁸ V podmínkách českých zemí byla církev pověřena vedením matrik i pro účely evidence obyvatelstva dekrety Josefa II. z roku 1781 a 1784 a převedení evidence obyvatelstva pod státní dozor se uskutečnilo až od roku 1950. Po roce 1950 byly do té doby ukončené matriční knihy postupně předány státním oblastním archivům podle regionální příslušnosti, kde jsou od té doby jejich sbírky dále doplňovány – v roce 2000 byly do archivů předávány knihy ukončené na počátku 20. století. Výzkum obyvatelstva je tudíž nemyslitelný bez součinnosti právě se státními archívy.

⁹ EDUARD MAUR, PAVLA HORSKÁ, *Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČR*, Acta demographica 4/1981, s. 15-61.

¹⁰ *Vývoj obyvatelstva českých zemí od počátku farních matrik*, Akademie věd České republiky (č. 91506, 1991-1993) pod vedením Ludmily Fialové.

strana poskytla nezištně příslušné výpočetní programy a první soubory dat také Alain Blum sám v INEDu zpracoval. Recipročně zase Pavel Mánek přepracoval program z původního programovacího jazyku FORTRAN (kterého používali v INEDu) pro použití na personálním počítači (použito pro zpracování českých sond). V konečné fázi se podařilo získat údaje za 170 sond z území celé České republiky (asi 9 % obyvatelstva) a díky tomu také věrohodný obraz o hlavních trendech přirozené měny obyvatelstva od skončení třicetileté války. Získaná data v mnohém poopravila dosavadní představy o populačním vývoji; v první řadě prokázala trvalý početní růst obyvatelstva po roce 1650 až do vypuknutí první světové války, představila tento vývoj v jeho regionální různorodosti, kdy ani poslední morové epidemie v letech 1680 a 1713-1715 nezasáhly celé české země, vypověděla o dosud podceňovaných dopadech sedmileté války na civilní obyvatelstvo, o vysokých přírůstcích obyvatelstva přirozenou měnou, jimž neodpovídal růst počtu obyvatel, naznačující emigraci již v závěru 18. století.¹¹ Vzhledem k tomu, že česká strana na oplátku poskytla francouzským badatelům výsledky svého bádání, bylo získaných poznatků široce využito v již citovaných dějinách evropských populací.

Během 90. let byla excerpací matrik získána další detailnější data o přirozené měně, která odhalila některé do té doby málo známe aspekty populačního vývoje českých zemí – například se ukázala výrazná diferenciaci v podílu nelegitimně narozených dětí a také dětí po narození odkládaných; zatímco na českém a moravském venkově šlo vždy o nízké počty i podíly, pražské křestní matriky nalezenými i nelegitimními dětmi oplývaly v mnohem větším počtu. Kritický rozbor církevních matrik poskytl neocenitelné informace o sociální diferenciaci obyvatelstva případně zajímavé poznatky o každodenním životě jednotlivých společenských vrstev. Za všechny jmenujme alespoň výsledky rozborů mobility poddanského obyvatelstva odvozené z matriky sňatků, jak na ně poprvé poukázala Blanka Štěrbová v roce 1987, kde jednoznačně vyvrátila mythus o nízké mobilitě obyvatelstva v 17. a 18. století před josefinskými reformami.¹²

Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, grant Grantové agentury ČR (č. 404/96/0290), který řídil Eduard Maur v letech 1996-1998.

¹¹ Podrobněji srov. LUMÍR DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

¹² BLANKA ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910*, Historická demografie 11/1987, s. 97-140.

V 90. letech se spolupráce s francouzskými historickými demografy prohloubila i o další témata, zejména o výzkum rodiny. V roce 1992 byl v Praze uspořádán v rámci mezinárodního kongresu „Comenius Heritage and Education of Man for 21st Century“ kulatý stůl o rodině, kterému předsedal Jacques Dupâquier¹³. Díky úzké spolupráci Komise pro historickou demografii a CEFRESu se mohlo uskutečnit několik sérií přednášek a seminářů na téma soudobého i minulého populačního vývoje Francie resp. metodologických otázek demografického výzkumu. Řada příspěvků přednesených na těchto seminářích byla později vydána na stránkách historické demografie : např. Jean-Yves Grenier,¹⁴ Antoinette Fauve-Chamoux,¹⁵ Jean Noël Biraben,¹⁶ Výsledků demografického výzkumu bylo široce využito i v dále se rozvíjejícím bádání o rodině, takže se v roce 2000 mohl uskutečnit francouzsko-český seminář zaměřený na výzkum rodinných struktur.¹⁷

Česko-francouzská spolupráce v demografickém výzkumu byla však od 60. let mnohostranná i jinak. Již v roce 1968 přeložil Zdeněk Pavlík pro studenty příručku demografické analýzy Roland Pressata.¹⁸ Učebnice demografie z roku 1975 v kapitolách věnovaných demografické analýze svůj vzor, kterým byla právě francouzská škola demografické analýzy vypracovaná Luisem Henrym a Rolandem Pressatem, nijak nezastírá.¹⁹ Zatímco předčasně zesnulý Ivan Lesný se metodami longitudinální analýzy rozvinutými francouzskou demografickou školou programově inspiroval²⁰, Jitka Rychtaříková se aktivně zapojila do rozvíjení nových metodických přístupů a jako spolupracovnice Gerarda Calota, Hervé le Brase či Alaina Moniera také do výzkumu soudobého vývoje

¹³ Příspěvky byly vydány ve sborníku *Historická demografie* 16/1992, rozšířený text EVELYNE SULLEROT, *Krise rodiny*, Praha 1998.

¹⁴ JEAN-YVES GRENIER, *Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog*, *Historická demografie* 19/1995, s. 155-168.

¹⁵ ANTOINETTE FAUVE-CHAMOIX, *K historii vdov*, *Historická demografie* 23/1999, s. 15-28.

¹⁶ JEAN NOËL BIRABEN, *Vývoj lékařského myšlení a chorob v Evropě do konce středověku*, *Historická demografie* 24/2000, s. 5-48.

¹⁷ *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Cahiers du CEFRES 22/2001.

¹⁸ ROLAND PRESSAT, *Základy demografické analýzy*, Praha 1968.

¹⁹ ZDENĚK PAVLÍK, JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ, ALENA ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1985.

²⁰ IVAN LESNÝ, *Sňatečnost rozvedených v Československu*, *Demografie* 25/1983, s. 289-299.

evropských populací.²¹ Když se v roce 1990 podařilo založit katedru demografie a geodemografie na přírodovědecké fakultě University Karlovy v Praze a akreditovat studijní program demografie, byla do tohoto programu zakomponována i povinná výuka francouzštiny jako mostu k zpřístupnění rozsáhlé produkce vycházející z frankofonního prostředí. Díky tomu se českým studentům otevřela cesta na francouzské ústavy a university a možnost snazšího přijetí francouzských badatelů v Praze.

Spolupráce českých a francouzských demografů (v tom i historických) byla dle našeho soudu oboustranně plodná: nejen díky dlouhodobým vzájemným kulturním kontaktům je si české a francouzské prostředí mnohem bližší než by se na první pohled mohlo zdát. Výsledky historicko-demografického výzkumu to mnohokrát potvrdily. Z toho důvodu byla možná jak oboustranná aplikace výzkumných metod, tak úzká spolupráce při analýze, která se především v současné době dále úspěšně rozvíjí.

²¹ ALAIN MONIER, JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ, *Comment l'Europe s'est divisée entre l'Est et l'Ouest*, Population 1991, č. 6, s. 1617-1650.